

destandır. Kırgız Türkleri'nin bugün de yaşattıkları folkloruna, gelenek ve göreneklerine, inançlarına, törelerine, bozkır hayatına, etnografyasına ait deyimler (giyim kuşam, çadır hayatı, hayvancılık, deve ve at koşumları, kap kakac, yiyecek ve içecek gibi mutfak kültürü vb.), ata sözleri gibi halk edebiyatı ürünlerinin yanında Türk dili tarihi için çok değerli olan malzemeleri de içinde yaşatmaktadır. Kişi, kavim, boy, soy, oymak, cemaat adlarıyla çeşitli hayvan adlarını taşıması bakımından da bir ad bilimi (onomastik) hazinesidir. Destanda adı geçen Abeke, Abılay, Açık, Ağış, Acıbay, Ak-Erkeç (kadın), Akılay / Nakılay (kadın), Ak-Kıyaz, Akpay-Mamet gibi bazı kahraman-alplerin hayatı ve özellikleri Oğuz Kağan, Dede Korkut, Köroğlu gibi Türk destanlarındakilerle benzerlik göstermektedir.

Manas ve etrafındaki yiğitlerin mücadele ettiği kâfirler Moğol asıllı Budist Kalmuklar ve Çinliler'dir. Fakat destanda Kırgızlar arasındaki kardeş kavgalarının kanlı sahneleri de geniş şekilde yer alır. Bütün bu savaşlar anlatılırken büyüye bağlı masalımsı hayalî sahnelere yer verilmeyle birlikte esere gerçekçi bir üslûbun hâkim olduğu görülür.

Manas destanından bahseden en eski kaynak Seyfeddin Molla'nın XVI. yüzyılda yazılmış *Mecmû'u't-tevârih* adlı eseridir. Burada Manas tarihi bir kişi ve alp olarak gösterilir. Destanı bilim dünyasına ilk duyuran Kazak bilgini Çokan Velihanoğlu'dur. Cengiz Han'ın soyundan gelen bu Kazak prensi 1856 yılında Kırgızistan'da yaptığı gezi sırasında destanın bir varyantını derlemiş, 1861'de Rus Coğrafya Derneği'nin dergisinde "Kökütey Han'ın Aşısı" adlı kısmını Rusça'ya çevirerek yayımlamıştır. Daha sonra W. Radloff 1862, 1864 ve 1869 yıllarındaki Kırgızistan gezilerinde Manas'tan parçalar derleyerek yazıya

geçirmiş, bunları *Proben der Volksliteratur der Türkischen Stämme* adlı eserinin V. cildinde (St. Petersburg 1885) Kırgızca-Rusça-Almanca olarak neşretmiştir. Manas destanının bugüne kadar on üç varyantı derlenmiş ve büyük bir bölümü yayımlanmıştır. Bir bölümü de henüz yazma halindedir. Destanla ilgili önemli neşirleri bulunan Kazak yazarı Muhtar Avezov 1930'da başladığı çalışmalarını otuz yıl devam ettirmiş ve destanın halk arasında yaşayan pek çok varyantını ortaya çıkarmıştır. Destan üzerine çalışan Kırgız, Kazak, Özbek araştırmacıları ve başta Abdülkadir İnan olmak üzere Emine-Gürsoy Naskali, Naciye Yıldız ve Tuncer Gülensoy gibi pek çok Türk bilim adamı da bulunmaktadır.

Manasçılar destanı kopuz çalıp türküler söyleyerek anlatan, el kol ve baş hareketleriyle destan kahramanlarının konuşmalarını yer ve olaya uygun biçimde ses tonlarıyla canlandıran, ozan-âşik-meddah-aktör karışımı meziyetleri bünyesinde toplayan sanatçılardır. Bunlar ustalarının yanında iyi bir hikâyeci, aktör, türkücü, bestekâr olarak yetişmiştir. Manas destanını çok iyi bilen Manasçılar'a "nağız Manasçı", yarım bilenlere "şala Manasçı" adı verilir. Nağız Manasçılar destanın tamamını âdâbî ve erkânî ile anlatırlar ve üç büyük kolu bütün epizotlarıyla kesintisiz olarak ancak altı ayda söyleyip tamamlayabilirler. Bilinen en eski Manasçı XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan Keldibek'tir. Diğer bazı Manasçılar da şunlardır: Kırgızlar'dan "balık" lakaplı Bekmurat, Naymanbay, Al Çonbaş, Tınıbek, Çüyük, Sağımbay Orakbayoğlu, Sayakbay Karalayoğlu, Togolok Moldo, Şrısmendevey, C. Kocekov, B. Sanazov; Kazaklar'dan Cambil Cabayoğlu, Mayköt, Kulmambet, Süyimbay, S. Mürsekoy. Günümüzde de Kırgızistan ve Kazakistan'da

da Manas destanını tam ya da yarım olarak söyleyebilen Manasçılar bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Manas Destanı (nesir halinde yazan Keneş Yusupov, Türkiye Türkçesine aktaranlar Fikret Türkmen – Alımcın İnayet), Ankara 1995; E. J. Eitel, *Hand-Book for the Student of Chinese Buddhism*, Hong Kong - Shanghai 1870; W. Radloff, *Manas Destanı* (haz. Emine Gürsoy-Naskali), Ankara 1995; a.mlf., *Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İlgili Tespit ve Tahliller* (haz. Naciye Yıldız), Ankara 1995; Abdülkadir İnan, *Manas'tan Seçmeler*, Ankara 1973; a.mlf., "Manas", *TA*, XXIII, 248-249; *Manas Bilgi Şöleni, Bildiriler*, Van 1995; *Manas Destanı ve Etkileri: Uluslararası Bilgi Şöleni*, Ankara 1995; *Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler) I* (haz. Fikret Türkmen), Ankara 1995; *Manas 1000 Bişkek Bildirileri: Bişkek 26-31 Ağustos 1995* (haz. Oğün Atilla Budak), Ankara 1997; Tuncer Gülensoy, *Manas Destanı: Türkiye Türkçesiyle*, Ankara 2002; Semih Tezcan, "Türkçe Çevirisinin Yayını Dolayısıyla Manas Destanı", *TDAY Belleten* (1973-74), s. 359-363; *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi (Manas Destanı Özel Sayısı)*, sy. 3, Ankara 1995.

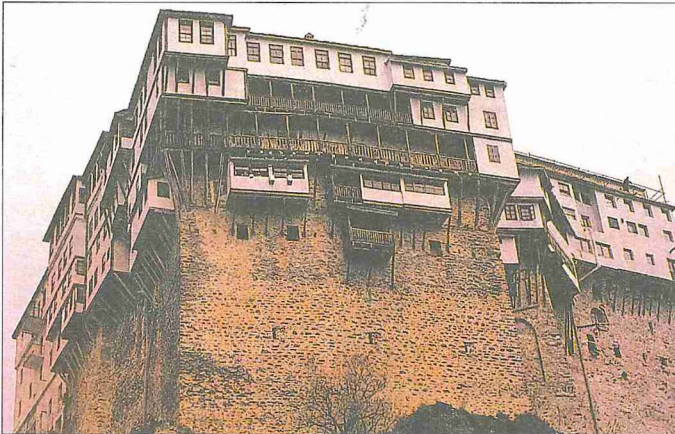
TUNCER GÜLENSOY

MANASTIR

Bazı dinlerde zâhid din adamlarının cemaat halinde yaşadığı bina veya binalar topluluğu.

Manastır kelimesi, "tek, yalnız" mânâsına gelen Grekçe **monostan** türetilen ve münzevî hayat tarzını benimseyenlerin (monachos) yaşadığı mekânları ifade eden **monasterionun** Türkçe'deki şeklidir. Aynı kelime **monastery** (İng.), **monastère** (Fr.) vb. biçimlerde Batı dillerine de geçmiştir. Arapça'da daha çok hristiyan manastırlarını, bazan da keşiş hücrelerini tanımlamak için **devr**, **deverân** (dönmek, dolaşmak; yönetmek) kökünden türetilen **deyr** (üzerinde oturlan yer, ev) kelimesi kullanılmakta, keşişler aynı kökten gelen **deyyâr** ve **deyrânî** kelimeleriyle de ifade edilmektedir (*Lisânü'l-'Arab*, "dvr" md.). Öte yandan müfessirler, Kur'an'daki **savâmi'** (tekili savmaa) kelimesinin (el-Hac 22/40) "üst kısmı sivri yüksek binalar" anlamında hristiyan rahiplerinin manastırlarını veya Sâbîî mistiklerinin zâviyelerini tanımladığını belirtmişlerdir (İbn Kesîr, X, 76; Elmalılı, V, 3409). Arapça'da bu tür mekânlar için ayrıca **umr** ve **kul-lâye** kelimeleri de kullanılmaktadır.

Manastır hayatı Hindu geleneğinde, özellikle de Budizm ve Jainizm'de önemli bir yere sahiptir (bk. KEŞİŞ). Milâttan önce III. yüzyıldan itibaren ilim ve öğre-

Athos
dağındaki
XIV. yüzyıla ait
Gregorius
Manastırı -
Yunanistan

tim merkezleri haline gelen Budist manastırları, günümüzde Sri Lanka'dan Japonya'ya kadar geniş bir bölgeye yayılmış olup ülkelere göre farklı özelliklere sahiptir. Manastır hayatı Hindistan'da azalmış, Çin ve Tibet'te yasaklanmış, Vietnam, Laos ve Kamboçya'da savaş sebebiyle ortadan kalkmışsa da diğer Asya kültürlerinde yaşamaya devam etmektedir.

Hıristiyan geleneğinde hayattan yüz çevirme idealinin başlangıçtan beri var olduğu bilinmekle beraber manastır hayatının kökeni, Mısır'da "çöl babaları" diye anılan bazı din adamlarının tek başlarına çöllere ve dağlara çekilip münzevî hayat sürmelerine dayandırılır. Bu inzivaya çekilişin ardında, içtimaî ve siyasî sebeplerin yanı sıra gittikçe dünyevileşen ve kozmopolitleşen kilise ortamından ve bunun getirdiği yükümlülüklerden uzaklaşmak suretiyle hıristiyan mükemmelliği idealini arama yahut ferdi kurtuluşa erme çabalarının da bulunduğu kabul edilir. Münzevî (hermitic) hayat biçimini seçmiş hıristiyan din adamlarının en meşhuru "keşişlerin babası" olarak da bilinen Aziz Antony'dir (ö. 355). Antony, yaşlı bir münzevî rehberliğinde Nil'in doğu kıyısındaki Nitria çölünde inzivaya çekilip ileri derecede zühd ve nefsi yenme tekniklerini uygulamıştır. Antony'nin etrafında onu örnek alan hıristiyanların toplanmasıyla ilk manastır cemaatinin tohumları atılmış, bu ilk zâhidler topluluğu ortak bir kurala tâbi olmaksızın çadırlarda veya hücrelerde kendi koydukları prensipler doğrultusunda yaşamıştır. Sadece pazar âyinleri için bir araya gelen bu grup arasında günlerce yemek yemeyen, uyumayan veya haftalarca hareket etmeden ayakta duranlar olmuş, bazıları ise mezarlara veya kuyulara kendilerini hapsedip yıllarca çok az bir yiyeceklerle hayatlarını sürdürmüşlerdir. IV. yüzyılın başlarında bu şekilde yaşayan kadın ve erkek münzevî sayısının 5000'i bulunduğu nakledilir.

Bu ilk dağınık keşiş hayatını düzenli ve kilise otoritesiyle bağlantılı bir cemaat haline getiren kişi Aziz Pachomius'tur (ö. 346). Pachomius, 320'de Tabennisi'de terk edilmiş bir köyde yörenin patriği Tentyra'nın otoritesi altında kurduğu cemaatin görevleri arasına ibadetin yanı sıra toprağı işleme faaliyetini de eklemiş, koyduğu kurallar (fakirlik, bekârlık ve lidere itaat) neticesinde münzevî zâhid (anchorite / hermit) geleneğinden cemaat hayatına dayanan manastır (coenobite) geleneğine geçişi sağlamıştır. Daha son-

ra Pachomius modelini esas alıp mensuplarının bir liderin yönetimi altında ortak hayat sürerek iş, dua, zühd ve kutsal metinleri okuyup öğrenmeye yoğunlaştığı manastırlar kurulmuştur. Pachomius öldüğünde kendisine bağlı dokuz erkekler, ikisi kadınlar için olmak üzere toplam on bir manastırın bulunduğu belirtilir. Bu manastırların, etrafı duvarlarla çevrili keşiş odalarından meydana gelmiş olduğu dışında fizikî özelliklerine dair bilgi bulunmamaktadır.

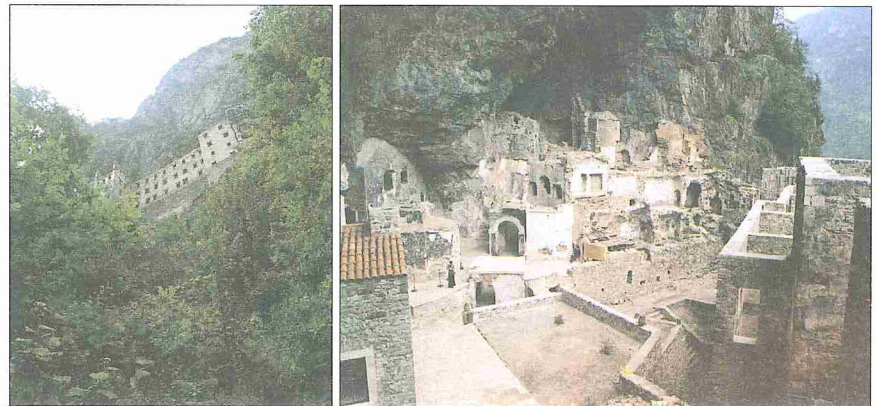
Manastır geleneği Mısır'dan Filistin, Suriye, Anadolu, Yunanistan ve Mezopotamya'ya yayılmış, çıkış amacını korumakla birlikte her biri bulunduğu coğrafyanın özelliklerine göre değişik şekiller almıştır. Filistin'de Antony'nin öğrencisi Aziz Helena tarafından kurulan ve kilise etrafında oluşturulmuş müstakil keşiş hücreleriyle yeni katılanları eğitmek için yapılmış bir binadan oluşan külliyeler (laura) ortaya çıkmıştır. Bu manastırlarda seçilmiş bir dinî liderin (abbot) otoritesine tâbi olan keşişler sadece cumartesi ve pazar âyinleri için bir araya geliyorlardı.

Anadolu'da ise (Kapadokya) Aziz Basil (ö. 379) öncülüğünde Pachomius'a ait cemaat modeli geliştirilmiştir. Bu modelde manastırdaki keşişlerin sayısı azaltılarak liderin maiyetindeki keşişlerle tek tek ilgilenmesi amaçlanmıştır. Zühd hayatını ılımlı hale getiren ve şehir manastırlarının kurulmasını destekleyen Basil'in bu reformu Doğu keşişliğinin gelişiminde önemli rol oynamış, manastır hayatını yetimhane ve hastahaneler kurmak, çeşitli iş kollarında halka yardımcı olmak gibi faaliyetlere de açmıştır. Bu dö-

nemden itibaren münzevî hayat cemaat hayatı lehine itibar kaybetmiş, keşişlerin kibire kapılmasını önlemek için dinî liderin koyduğu sınırların aşılmasına izin verilmemiştir. Mezopotamya ve Suriye'de gelişen manastır hayatında ise ferdi münzevî gelenek devam ettirilmiştir. Doğu manastırının önemli örnekleri arasında Mısır'daki Sohag, Suriye'deki Kulat Sem'ân ve Sînâ dağındaki Aziz Catherine manastırları sayılabilir.

Kadıköy Konsili'nden (451) sonra Doğu manastır hayatı ikiye ayrılmış, manastırlar müslümanlar tarafından fethedilen bölgelerde zamanla gerilerken Bizans Ortodoksluğu içerisinde ilerlemesini sürdürmüştür. Bizans manastır geleneğinin en dikkate değer örneği çok sayıda manastır ve keşiş hücresinin yer aldığı, IX. yüzyıldan itibaren faaliyet gösteren Atos dağıdır (Aya Oros). Günümüzde bu bölgede faaliyetini sürdüren yaklaşık yirmi manastır mevcuttur (ERE, VIII, 789). Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce İstanbul'da da pek çok manastır bulunuyordu. Burada ilk kurulan manastır Dalmaton'dur (IV. yüzyıl). VI. yüzyılın ilk yarısında şehirdeki manastır sayısının yetmiş civarında olduğu kaydedilmektedir. Bizans manastırları genellikle istilâlardan korunabilmek için muhkem duvarlarla çevrili, ortasında kilisenin yer aldığı bir avlunun etrafına yerleştirilmiş keşiş odaları, ahırlar, iş atölyeleri, depolar ve yemekhaneden meydana gelmektedir. Bazılarında hamam ve tedavi yeri de bulunurdu. Farklı kapasiteye sahip olan bu manastırlar hem şehir dışında hem şehirlerde kurulmuştur.

Sumela Manastırı'ndan iki görünüş - Trabzon

Batı'da Doğu tarzında ilk manastır Aziz Martin tarafından 360'ta Gaul'de (İtalya) kurulmuştur. Manastır hayatının Batı'ya geçişinde ve tutunmasında Athanasius (Gaul), Eusebius, Ambrose, Jerome (Filistin) ve Augustine (Kuzey Afrika) gibi önemli şahsiyetler etkili olmakla birlikte 520'de Monte Cassino'da (İtalya) kurduğu manastır ve düzenlediği kurallarla Batı manastır geleneğine şekil veren kişi Aziz Benedict olmuştur. Fakirlik, bekârlık ve itaat kurallarına istikrar (manastır değiştirmeme) prensibini ekleyen Benedict, Basil gibi aşırılıklardan uzak bir cemaat hayatını desteklemiş, manastır dışı faaliyetlerle ve misyonerlikle ilgilenmemiştir. Daha sonra İngiltere, Almanya ve Fransa'da benimsenen ibadet, iş ve disiplin ağırlıklı Benedict düzeni, Ortaçağ'da misyoner hareketlerinde ve hıristiyan kültürünün yayılmasında aktif rol oynamıştır. 1400'lerde 15.000 manastıra sahip olan bu düzen manastır hayatını reddeden Reform hareketi, Fransız İhtilâli ve Napolyon yönetiminin etkisiyle gerileme göstermiştir. XIX. yüzyılın başlarında manastır sayısı otuza düşmüş, fakat aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden canlanmış, kolonileştirme hareketi ve misyoner faaliyetlerinin de etkisiyle Afrika, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'da manastırlar inşa edilmiştir. II. Dünya Savaşı'nın ardından manastırların faaliyet alanına misyonerliğin yanı sıra hastahane ve eğitim hizmetleri de katılmıştır. 1950'lere gelindiğinde 12.000 üyeye sahip 200 civarında manastırın varlığından söz edilmektedir (Molland, s. 100).

Yerel piskoposun otoritesi altında bağımsız birer birim halinde gelişen Doğu manastırlarından farklı olarak Batı manastır geleneği içerisinde değişik düzen-

ler ortaya çıkmış, bunlar da farklı dallara ayrılmıştır (Benedictens, Carthusians, Cistercians, Mendicants, Jesuits vb.). Yine Doğu kilisesinden farklı biçimde Roma Katolik kilisesi tamamen cemaat düzenine dayalı manastır hayatını benimsemiş ve ömür boyu fakirlik, bekârlık ve itaat prensiplerini esas alan yemin sistemini hayata geçirmiştir.

Mimari açıdan tek bir model benimsenmeyip keşişlerin ihtiyaçları ve işlevleri doğrultusunda farklı tarzda manastırlar inşa edilmekle birlikte yüksek duvarlarla çevrili ve tek girişli geniş bir avlunun etrafına yerleştirilmiş bahçe ve keşiş hücrelerinin yanı sıra daha küçük bir avluya bakan kilise, yemekhane, kütüphane, toplantı odası ve mezarlık gibi birimler pek çok manastırda yer almıştır.

Manastırlar bilinen fonksiyonları dışında yetim, yaşlı, sakat ve zihinsel özürlüler, aile içi şiddete mâruz kalan kadınlar gibi bakıma muhtaç veya toplumdan dışlanmış kesimlere sığınak olmuş, görevine son verilen imparator ve patriklerin yanı sıra isyancılar için bile kaçış veya sürgün yeri vazifesi görmüştür. Manastırların çoğu hastahane ve düzenli olarak yiyecek, giyecek ve para dağıtımını hizmetleri sunmuş, özellikle Batı'da eğitim manastırlarının ayrılmaz bir parçası olmuş, zengin kütüphaneleriyle dönemin entelektüel ve kültürel gelişimine, sanat hayatına katkıda bulunmuştur. Nitekim teoloji, dua literatürü ve mistisizm konularında eser veren önemli isimlerin çoğu keşişler arasından çıkmıştır. Protestanlık manastır hayatını reddetmekle birlikte XIX. yüzyılda Anglikan kilisesinin bu geleneği tekrar hayata geçirdiği görülmektedir. Aynı durum Luthercilik ve Fransız Calvinciliği için de söz konusudur.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "dvr" md.; İbn Kesir, *Tefsîrü'l-Kur'ân* (nşr. Mustafa Muhammed v.dğr.), Kahire 1421/2000, X, 76; Elmâlılı, *Hak Dini*, V, 3409; Ph. Hughes, *A History of the Church*, London 1957, s. 139-143; W. Walker, *A History of the Christian Church*, Edinburgh 1959, s. 125-128; E. Molland, *Christendom*, London 1961, s. 35, 96-103; N. Zernov, *Eastern Christendom*, London 1963, s. 77-80; J. G. Davies, *The Early Christian Church*, London 1965, s. 184-185, 241-246; J. Herrin, *The Formation of Christendom*, Princeton 1987, s. 57, 61-70, 113, 163; A. M. T., "Monasticism", *Oxford Dictionary of Byzantium*, Oxford 1991, II, 1392-1394; a.m.f. - M. J., "Monastery", a.e., II, 1391-1392; D. Sourdel, "Dayr", *EP²* (İng.), II, 194-195; F. Cabrol, "Monasticism", *ERE*, VIII, 789, 792-797; K. Kingsley, "Monastery", *ER*, X, 30-35; B. McGinn, "Christian Monasticism", a.e., X, 44-50; Aryan Qamar, "Dayr", *Elr*, VII, 169-170.

SALİME LEYLA GÜRKAN

□ İSLÂM TARİHİ. İslâm tarihi kaynaklarında hıristiyanların mâbedleri için kullanılan **kenise** ve **bîa** kelimeleri şehirlerde bulunan mâbedleri ifade eder. Yerleşim yerleri dışında kalan manastırlar ise genellikle **deyr** ve **savmaa** olarak adlandırılmış, deyrin eş anlamlısı olmak üzere nâdiren **umr** kelimesi de kullanılmıştır (Şâbüstî, s. 191, 198, 258; Yâküt, IV, 154). Bir diğer uzlet mekânı olan **kul-lâyeyi** İbn Kayyim "şehir dışında bir tek rahip için inşa edilmiş mekân" diye tanımlarken (*Ah-kâmü ehli'z-zimme*, II, 668-669) Yâküt sadece manastıra benzeyen bir yapı olarak açıklar (*Mu'cemü'l-büldân*, IV, 386). Din adamlarının kaldığı daha küçük meskenlere **ükeyrâh** adı veriliyordu (a.g.e., I, 345). Ortaçağ manastırlarında kilise bölümü de bulunduğu için bazı metinlerde manastırları ifade etmek üzere **bîa** kelimesinin çoğulu olan **bîya** da kullanılmaktadır (Müberred, I, 384; Şâbüstî, s. 206).

Pagan Roma'nın hâkim olduğu Filistin topraklarını terkeden ilk hıristiyanların II. yüzyıla kadar götürülebilen tarihlerde Suriye, Irak, Mısır ve Anadolu topraklarında manastır inşa ettikleri bilinmektedir. Müslüman müelliflerin verdiği bilgilere göre İslâm topraklarında yer alan manastırların büyük bir kısmı yerleşim merkezlerinin dışında dağlarda ve çöllerde yapılmış, bazıları ağaçlarla çevrili, güzel manzaralı yüksek mevkilerde veya kollarında inşa edilmiştir. Bir kısmı Dicle, Fırat, Nil gibi nehirlerin kıyısında veya buralara bakan yüksek yerlerde bulunuyordu. Etrafı surlarla çevrili olan bu manastırların bazılarında şifalı kaynak

Istanbul'un fethinden sonra camiye (Zeyrek Kilise Camii) çevrilen Pantokrator Manastırı'nın kiliseleri - İstanbul